

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 15
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Copyright © by Natallia Slizh
Creative Commons: Uznanie Autorstwa 3.0 Polska (CC BY 3.0 PL)
<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl>
DOI: <https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2021-15.2>

Natallia Slizh

Europejski Instytut Uniwersytecki, Włochy
natallia.slizh@eui.eu
ORCID: 0000-0002-9907-9761

HORODNICA GRODZIĘSKA W ŹRÓDŁACH WIZUALNYCH I DOKUMENTACH (DRUGA POŁOWA XVIII WIEKU)¹

**Horodnica in Hrodna in visual sources and documents
(the second half of the 18th century)**

Abstract

Scholars have paid attention to the history of Horodnica since the nineteenth century. The plan of Horodnica of 1780 is the starting point for this article. It is kept in the library of the University of Warsaw. The study combines the analysis of visual sources and documents. Because of different historical events, part of the documents was lost. It does not give a possibility to indicate the date of construction of factories, schools, and other buildings. Based on the plan of 1780, we analyse different areas on the territory of Horodnica. The architectural harmony of Horodnica was destroyed

¹ Praca powstała przy wsparciu Muzeum Historii Polski. Podziękowania za pomoc przesyłam dr hab. Igorowi Kąkolewskiemu, dr Irynie Kiturko, Andrejowi Vaškiewiçowi, Igorowi Trusowowi, Antoniemu Astpoviçowi, pracownikom Archiwum Głównego Akt Dawnych oraz Gabinetu Rycin BUW.

after Tyzenhauz was removed from management in 1780. Most of the buildings were ruined during the Soviet period.

Keywords: Horodnica, plan of 1780, manufactures, Tyzenhauz

Historia Horodnicy grodzieńskiej przyciąga uwagę badaczy od XIX wieku. Projekt podskarbiego Wielkiego Księstwa Litewskiego Antoniego Tyzenhauza pozostawił wiele materiałów do badań nad dziejami ekonomii, polityki, kultury, teatru, muzyki oraz architektury tego terenu².

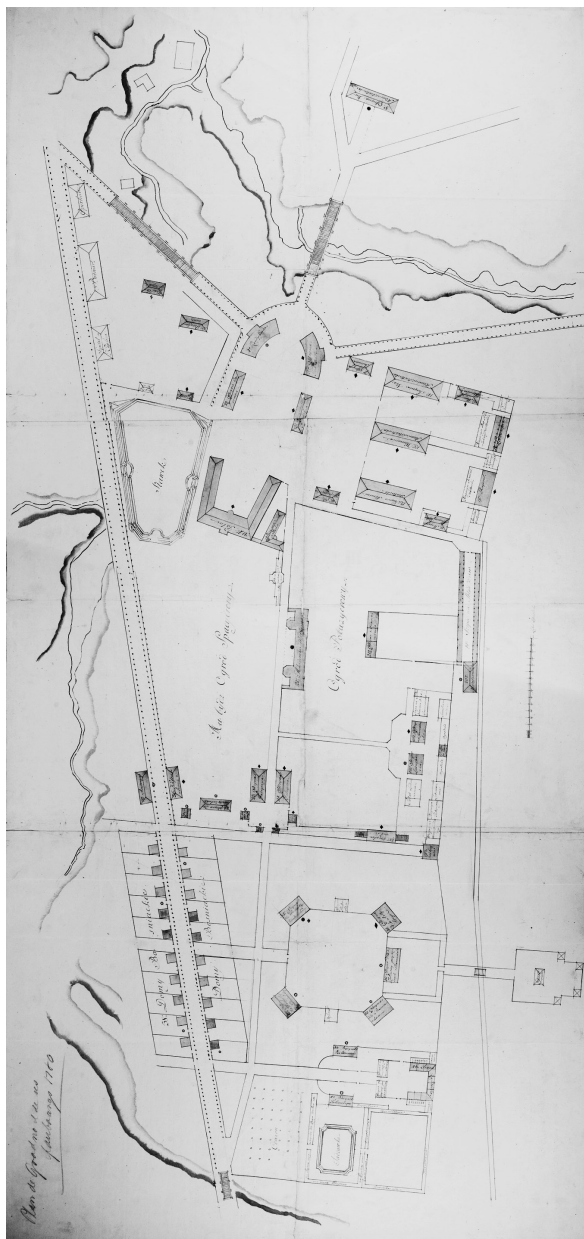
Główny materiał badawczy w artykule stanowi plan Horodnicy z 1780 roku (il. 1), który znajduje się w Gabinetcie Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego³. Wielokrotnie ukazywał się on w druku⁴, ale nie podejmowano analizy porównawczej źródeł archiwalnych. Oprócz tego kolekcja zawiera inne rysunki powiązane z planem: Fasady korpusu głównego zamku, Plan zamku, Sala senatorska, Plan pokoju sypialnego JKM, Plan pałacu i oficyny „włoskiej”, Plan oficyny wice-administratora⁵. Pochodzą one z Gabinetu Rycin Stanisława Augusta, który posiadał kolekcję planów architektonicznych. Architekt Józef Sacco kierował remontem zamku Nowego w Grodnie. Plany Horodnicy i budynków też mogą być jego autorstwa. W czasie ostatniej wojny zaginał plan osady fabrycznej „Künstätte”

² J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy*, cz. 3, Wilno 1845, s. 123–136; И. Гибянский, *Граф Антоний Тизенгауз и гродненские королевские мануфактуры*, Петроград 1916; S. Dąbrowski, *Artyści na dworze Antoniego Tyzenhauza*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1933, nr 3, s. 134–140; E. Квитницкая, *Строительство Тизенгауза в Гродно*, „Архитектурное наследство” 1958, nr 11, s. 21–42; S. Kościakowski, *Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski*, t. 1–2, London 1970–1971; A. Żorawska-Witkowska, *Kapela Tyzenhauza w Grodnie*, „Muzyka” 1977, nr 2, s. 3–35; В. Калнин, *Городница – городской ансамбль XVIII в.*, „Строительство и архитектура Белоруссии” 1988, nr 4, s. 34–36 i inne.

³ Opis do planu zamieszczono w aneksie 1. BUW, Gabinet rycin, Zb.król. P.187 nr 158.

⁴ В. Калнин, *Городница – городской ансамбль XVIII в.*, op. cit., s. 34–36; W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, [w:] *Klasycyzm i klasycyzmy. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa, listopad 1991*, Warszawa 1994, s. 156; В.В. Швед, А.П. Госоцеў, *Горадня: аповады з гісторыі горада (сярэдня 16 – канец 18 ст.)*, Гродна 1997, s. 79–96.

⁵ Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Gabinet rycin, Zb.król. P.187 nr 162, 164–167; *Katalog rysunków z gabinetu rycin biblioteki uniwersyteckiej w Warszawie. Część 2. Miejsowości różne, rysunki architektoniczne, dekoracyjne, plany, widoki z XVIII i XIX wieku*, oprac. T. Suleryska, Warszawa 1969, s. 64–67; S. Szymański, *Pałac królewski w Grodnie*, „Rocznik Białostocki” 1965, t. 6, s. 318, 326.

Il. 1. Plan Horodnicy 1780 r., BUW, Gabinet Rycin, Zb.król. P.187 nr 158

w Łosośnej⁶, który służył pomocą podczas analizy rozwoju przemysłowego w Grodnie. Plan Horodnicy uznano za główne źródło, gdyż zawiera on więcej informacji niż mapa Markiewicza z 1780 roku. Analiza planu połączona została z inwentarzami Horodnicy z 1782 [zob. aneks 2⁷] i 1789 roku⁸.

Zachowały się mapy Grodna przed założeniem Horodnicy i mapy po zakończeniu prac w tej dzielnicy. Mapy z 1753⁹ i 1758 roku pokazują, że na tym terenie nie było budynków miejskich. Rzeka Horodniczanka wytyczała granicę miasta. Z listu Tyzenhauza do króla wynika, że w roku przyjęcia starostwa grodzieńskiego (1765) na Horodnicy znajdowały się koszary drewniane, które wymagały remontu¹⁰. Brak źródeł wizualnych z lat 60.–70. XVIII wieku uniemożliwia wyobrażenie sobie rozwoju obszaru Horodnicy.

Kolejne znane mapy pochodzące z 1780 roku to mapa Józefa Markiewicza (przekopowana w 1783¹¹) i plan Horodnicy. Między tymi źródłami istnieje znacząca różnica. Plan jest bardzo szczegółowy, zawiera informacje o budynkach istniejących w tym czasie (w kolorze różowym) i zaplanowanych. Plan rozwoju terenu był przeznaczony dla architekta do zaznaczania stanu prac w kolejnych etapach. Naszym zdaniem autorem planu mógł być Józef Sacco, który pracował na Horodnicy w tym czasie. Mapa Markiewicza obrazuje stan Horodnicy w roku 1780 roku, jednak przy kopiowaniu w 1783 zaznaczono budynki, które zostały zbudowane między latami 1780 i 1783.

Była jeszcze mapa Horodnicy z 1769 roku autorstwa Markiewicza, której los nie jest znany. Podczas pracy komisji w 1789 roku powstał plan

⁶ *Gabinet Rycin króla Stanisława Augusta*, Warszawa 1999, s. 156, 171.

⁷ Inwentarz nie ma wskazanego roku sporządzenia, zaznaczono to na następnym dokumencie. Dokumenty są spisane podobnym charakterem pisma. Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Archiwum Kameralne, sygn. III/182, k. 2–18.

⁸ AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. III/186, k. 14–34.

⁹ Mapa z 1753 r. szczegółowo pokazuje Grodno, zachowana jest w Archiwum w Dreźnie. S. Szymański, *Urbanistyczno-architektonicznie formowanie się Grodna w okresie od XIV do XVIII wieku*, „Rocznik Białostocki” 1968–1969, t. 9, s. 237–263; P. Borowik, *Źurydyki miasta Grodna w XV–XVIII wieku. Stanowy podział nieruchomości*, Supraśl 2005, s. 256–257.

¹⁰ List A. Tyzenhauza do króla, Grodno, 22 IV 1765. AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. III/429, k. 1–2.

¹¹ Oryginał znajduje się w Rosyjskim Państwowym Wojenno-Historycznym Archiwum w Moskwie, f. 846, op. 16, sygn. 21871. Mapa była wielokrotnie drukowana. P. Borowik, *Źurydyki miasta Grodna w XV–XVIII wieku*, op. cit., s. 19.

rozmieszczenia manufaktur, który zachował się w zbiorach Zygmunta Glogiera. Rysunek na jego podstawie został wydrukowany przez Tadeusza Korzona, można na nim zobaczyć ulicę z domkami bośniackimi. Z planów z 1795 i 1797 roku¹² wynika, że w końcu XVIII wieku Horodnica zachowała swój kształt. Wybudowano teatr, ale to nie zmieniło terenu.

Niniejsze badania łączą analizę źródeł wizualnych i dokumentów. Najważniejsze dokumenty przechowywane są w Archiwum Głównym Akt Dawnych w zespołach Archiwum Tyzenhauza i Archiwum Kameralnym. W artykule wykorzystano inwentarze budynków, których wcześniej nie drukowano, a zawierają one wartościowe informacje o terenie (aneksy 1 i 2). Zaznaczmy, że dokumenty dotyczące historii Horodnicy zachowały się tylko częściowo i nie zawsze jest możliwość dokładnego podania daty budowy i powstania manufaktur, szkół czy ośrodków kulturowych.

Analiza Horodnicy przeprowadzona została zgodnie z planem z 1780 roku. W związku z tym badanie podzielono na części ze względu na następujące aspekty: administracyjno-edukacyjno-kulturalny, gospodarczy oraz przemysłowy.

Założenie Horodnicy. Inicjatywa stworzenia nowego ośrodka przemysłowego i edukacyjnego wyszła od podskarbiego WKL i starosty grodzieńskiego (od 1765) Antoniego Tyzenhauza. Przyjazne stosunki z królem Stanisławem Augustem¹³ dały możliwość przeprowadzenia reformy, za którą odpowiedzialny był skarb królewski. Program był przedstawiony w instrukcji sejmiku grodzieńskiego z 1766 roku¹⁴.

¹² Plan Horodnicy z mapy komornika Adama Todta [w:] T. Korzon, *Dzieje wewnętrzne Polski za Stanisława Augusta*, t. 2, Kraków–Warszawa 1897, s. 248.

¹³ Listy Stanisława Augusta do Tyzenhauza zawierają bardzo ciepłe słowa: „Moj Podskarbi Kochany... A teraz bądź zdrów i wierz temu, że cię zawsze serdecznie kocham” (6 III 1769 r.); „Jm bardziej Cię kocham, tym jestem o Ciebie troskliwszy” (2 VII 1770 r.); „Jak mnie tęskno do octobra, tak mi przykro bez Ciebie” (9 VII 1770 r.); „Ja znam doskonale moy podskarbi kochany że żarliwa wierność twoia dla mnie, bardzi niż o własne Ciebie troszczy o moje dobro y przeto gorąco żądam, przez co wiem zapewne że tobie przybędzie uspokoienia y wszelkiej pomocy” (4 XI 1770 r.); „[...] wierz że Cię kocham y że się bardzi uraduję iaka Cię zobacze” (17 II 1772 r.). AGAD, Archiwum Tyzenhauza, sygn. D-18, s. 7, 9–11, 23, 78 i in.

¹⁴ S. Kościelkowski, *Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski*, op. cit., t. 1, s. 226–228; В. Галубовіч, *Перадсоймавы соймiк Гарадзенскага павета ў XVIII стагоддзі: спроба*

Do zorganizowania dzielnicy przemysłowej wybrano przedmieście Horodnica, na brzegu rzeki Horodniczanka. Znajdowało się ono nie tak daleko od pałacu królewskiego (Zamek Nowy). W latach 60. XVIII wieku obok Horodnicy zaczęto budować królewską rezydencję – Stanisławowo.

Grunty w Suchim Siole, które należały do miasta, otrzymał Tyzenhauz. Obiecana zamiana nie została jednak zrealizowana. Mieszczanie starali się odzyskać wygony, które posiadali zgodnie z przywilejem królewskim z 1496 roku. Wnieśli oni swoje zapotrzebowanie do instrukcji sejmowej w 1791 roku¹⁵ i powtórzyli je w 1792¹⁶.

Prace budowlane miano podjąć nie tylko w Grodnie, ale też w różnych miastach ekonomii grodzieńskiej. W planach było zbudowanie drewnianych lub murowanych młynów, tartaków, foluszu, karczm, kaffenhauzów, domków miejskich, ratuszy, cerkwi, lazaretów, szkółek i kramów, co miało zmienić wygląd architektoniczny miast i miasteczek. Budownictwo na Horodnicy było prowadzone zgodnie z planem ogólnym terenu i planami budynków. Powinny były powstać pałac, oficyny, traktiernie, obserwatorium, magazyny, frontony w domkach bośniackich. Wyznaczona była kolejność prac budowlanych. Po skończeniu mrozów należało zbudować fundamenty w oficynach obok pałacu (nr 2–4)¹⁷, a w innych budynkach rozpocząć prace wewnątrz i na dachach budynków¹⁸.

Na Horodnicy pracowali architekci Johan Georg Möeser z Drezna (są o nim wzmianki w źródłach z lat 1769–1772) i Józef Sacco (wspominany od 1772¹⁹ do 1785 roku). Möeser projektował budynki dla Bośniaków (il. 2)²⁰.

агульнай характарыстыкі, [w:] *Гарадзенскі палімпсест. 2010. Дзяржаўныя і сацыяльныя структуры*. XVI–XX ст., рэд. А.Ф. Смаленчук, Н.У. Сліж, Мінск 2011, s. 159.

¹⁵ AGAD, Archiwum Tyzenhauza, sygn. D-16/XXIII, s. 77–78; P. Borowik, *Юрыдыкі мяста Grodna w XV–XVIII wieku*, op. cit., s. 274.

¹⁶ Dokument niedatowany: Wykład przywilejów szczególnych miasta JKMcI sejmowe-grodo do JWW kanclerowy przesw. deputacji podany [1788–1792].

¹⁷ Tutaj i dalej w artykule numery podane zgodnie z planem z 1780 roku.

¹⁸ Informację o planach budowlanych pochodzą z brudnopisu, który nie zawiera daty i wskazania autora. AGAD, Archiwum Tyzenhauza, sygn. D-5/XX, s. 10–13v.

¹⁹ List Stanisława Augusta wymienia Sacco pracującego na Horodnicy w 1772 roku. Król do A. Tyzenhauza, 15 I 1773, AGAD, Archiwum Tyzenhauza, sygn. D-18, k. 109. W historiografii znany rok późniejszy – 1774. S. Dąbrowski, *Artyści na dworze Antoniego Tyzenhauza*, op. cit., s. 135.

²⁰ S. Dąbrowski, *Artyści na dworze Antoniego Tyzenhauza*, op. cit., s. 134–140; S. Szymański, *Bośniacy w Grodnie końca XVIII w.*, „Rocznik Białostocki” 1981, s. 163.

Do prac budowlanych zatrudniono rzemieślników zagranicznych. Zgodnie z kontraktem Michał Kujbiecki, murarz z Zabłudowa, był zobowiązany wymurować młyn z fundamentem głębokim, kominami, otynkować go i zadaszyc (1768). Cieśli Michała Freytaka i Johana Gotliba Dietza z Gdańska zatrudniono do budowy pałaców, budynków, spichlerzów (1769). Jacob Piltzykier, cieśla z Gumbina, był zaproszony do prac budowlanych i nauczania rzemiosła (1770)²¹.

Sytuację na Horodnicy pod koniec 1772 roku przedstawia raport generał-majora Fotlebensa, napisany do generał-leutnanta Bibikowa w Grodnie 28 XI 1772 roku i później przekazany królowi. Z dokumentu wynika, że na terenie powstała forteca, trwa rekrutacja wojska, uszyte zostały mundury, zakupiony proch, przygotowywane były też armaty. Kopię raportu dołączono do listu Stanisława Augusta do Tyzenhauza z 15 I 1773 roku. Król

Il. 2. Grodno, domek bośniacki, zdjęcie z lat 50. XX w., Archiwum Michała Kacera, ze zbioru Antoniego Astpoviča

²¹ AGAD, Archiwum Tyzenhauza, sygn. D-3/XVI, k. 238, 242–244.

jednak podejrzewał, że informacja była fałszywa. Odpowiedź na list została napisana już 18 I 1773 roku. Tyzenhauz był bardzo zdziwiony raportem, który nie miał nic wspólnego z rzeczywistością. Zbudowanie fortecy na Horodnicy było niemożliwe. W owym czasie znajdowały się tam „domy tylko mieszkalne po większej części drewniane, miejsce niskie, a górami na około opasane, i do tych czas jeszcze nie oparkowane”. Horodnica była „gniazdem” rzemieślników, a nie wojska. W owym czasie pracowały tam manufaktury. Założona była ludwisarnia, lecz nie do produkcji armat. Do fabryk przychodzili i odchodzili z nich różni ludzie i nie było to przygotowywanie się do wojny²². Z tych listów wynika, że na początku lat 70. XVIII wieku prace budowlane były bardzo intensywne, powstały fabryki, zatrudniano ludzi. Jednak to był dopiero początek realizacji planu.

Nowe miasto powstało koło rzeki Horodniczanka. Główna ulica nazywała się Roskosza, był z niej wyjazd na miasteczko Jezery²³. Horodnica była wyraźnie podzielona na części. Bliżej Grodna znajdowała się część administracyjno-edukacyjno-kulturalna, dalej przemysłowo-gospodarcza.

Administracyjno-edukacyjno-kulturalna część Horodnicy. Część ta składała się z pałacu, oficyn, szkół, magazynów, budynków gospodarczych (stajni, wozowni i innych) oraz ogrodu (nr 1–8, 12–22).

Na Horodnicy Tyzenhauz wybudował dla siebie pałac (nr 1) z oficyną włoską, obok której zaplanowane było obserwatorium z galeriami. Pracami budowniczymi kierował Sacco. W projekcie uczestniczyli też architekci Möeser, Piotr Gerzydowicz, Antoni Gruszecki i inni. Do pałacu zakupiono obrazy w Rzymie. Fronton był ozdobiony figurą Cecery (Ceres). Pałac został zrujnowany podczas pierwszej wojny światowej, w 1915 roku²⁴.

²² AGAD, Archiwum Tyzenhauza, sygn. 18, k. 109–110; D-20/XLIV, k. 21–25v; Biblioteka Czartoryskich, rkps. 715 IV, k. 145–146.

²³ E. Квитницькая, *Строительство Тызенгауза в Гродно*, op. cit., s. 23.

²⁴ X. Liskie, *Cudzoziemcy w Polsce*, Lwów 1876, s. 211; *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 1, oprac. W. Zawadski, Warszawa 1963, s. 341; T. Korzon, *Dzieje wewnętrzne Polski za Stanisława Augusta*, t. 2, op. cit., s. 328 (na tej stronie widok pałacu); J. J-ski, *Antoni Tyzenhauz, podskarbi W. Ks. L. (kartka z dziejów Grodna)*, „Tygodnik ilustrowany” 1908, nr 34, s. 683 (artykuł zawiera widok pałacu); Jadźwing, *Pałac Tyzenhauza w Grodnie*, „Głosy znad Niemna” 1918, s. 57–62; S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski*, t. 1, op. cit., s. 430; S. Dąbrowski, *Artysci na dworze Antoniego Tyzenhauza*, op. cit., s. 137–138; E. Квитницькая, *Строительство Тызенгауза в Гродно*, op. cit., s. 37; A. Кулагін, *Гродзенскі палац Тызенгаўза*, [w:] *Архітэктура Беларусі*, Мінск 1993, s. 181.

Obok pałacu zbudowano trzy oficyny (nr 2: gościnna, il. 3; nr 3: muzyczna²⁵, nr 5: teatralna albo krzywa), a czwarta miała tylko fundamenty (nr 4: kordegarda). Razem z pałacem utworzyły one kompleks architektoniczny. Trzy oficyny dotrwały do naszych czasów, fundamenty czwartej też zachowały się, ale pod ziemią, co jest zgodne z planem. Z teatrem grodzieńskim stykały się oficyny muzyczna i teatralna.

Na późniejszych mapach budynek teatru jest umieszczony obok oficyny włoskiej. Po Tyzenhauzie w pałacu mieszkał Stanisław Poniatowski, bratanek króla. W latach 1783–1784 naniesiono zmiany – wybudowano ujeżdżalnię oraz teatr. Obecnie mieści się tu teatr lalkowy. Wybudowanie kompleksu błędnie przypisywano Tyzenhauzowi²⁶.

Do kompleksu pałacowego prowadziły trzy drogi: dwie symetryczne do ostatnich oficyn, jedna przez most – do miasta, a trzecia centralna, przez most do oficyny wiceadministratora. Dwie oficyny – rezydentalna (nr 6, il. 4) i stajenna (nr 7) – mieściły się obok, jedna naprzeciwko drugiej. Oficyna stajenna istnieje do dzisiaj. Oprócz kordegardy wszystko zostało ukończone.

Il. 3. Grodno, oficyna gościnna, fot. N. Slizh

²⁵ Е. Квитницкая, *Строительство Тизенгауза в Гродно*, *op. cit.*, s. 38; *Гарадзенскай музычнай школы будынак*, [w:] *Архітэктура Беларусі*, *op. cit.*, s. 166.

²⁶ С. Сільверстава, А. Пятросава, *Гарадзенскага тэатра будынак*, [w:] *Архітэктура Беларусі*, *op. cit.*, s. 164–165.

II. 4. Grodno, oficyna rezydentalna, fot. N. Slizh

Pałac wiceadministratora (nr 8) łączył w siebie cechy baroku i klasycyzmu. W roku 1780 prace budowlane nie były jeszcze zakończone. Obecnie jego wnętrze bardzo zmieniono. Oficyna wiceadministratora była zbudowana do celów administracyjnych²⁷.

Obok pałacu Tyzenhauza znajdował się kompleks gospodarczy: stajnie administratorska (nr 12) i wiceadministratorska (nr 14, na 90 koni), wozownia administratorska (nr 13, na 30 pojazdów), magazyn administratorski (nr 15, zamieniony na skład fabryczny); magazyn handlowy (nr 16, na dole skład kantorowy, na górze – archiwum ekonomiczne); rayszul (nr 17); lodownia²⁸ (nr 18), obok ostatnich budynków – skarbiec teatralny, magazyn wiceadministratorski, skarbiec stajenny administratorski; magazyn administratorski, skarbiec westjarski. Na mapie Markiewicza nie

²⁷ Е. Квитницкая, *Строительство Тизенгауза в Гродно*, op. cit., s. 35, 39; А. Кулагін, *Дом віце-адміністрацара*, [w:] *Архітэктура Беларусі*, op. cit., s. 172.

²⁸ Lodownię zbudowano z drewna. Zgodnie z inwentarzem z 1795 r. wchodziła w skład kompleksu browarnego na Horodnicy, wymagała remontu. Budynek miał 48 $\frac{3}{4}$ łokci długości, 22 szerokości, 6 głębokości. Znajdowały się w nim dwie komory, wykorzystywane był do przechowywania piwa. LVIA, f. 1219, ap. 1, b. 316, l. 9v, 36.

zaznaczono budynków obok rayszuli i lodowni, a w inwentarzu zapisana została tylko szopa derewniczowska [aneks 2].

Za pałacem znajdowały się akademie medyczna, czyli Królewska Szkoła Lekarska, zbudowana w stylu późnego baroku (il. 5)²⁹, i ogród botaniczny. Z notatek Bernoulliego wynika, że w 1778 roku budynek akademii był wzniesiony, ale prace wewnątrz jeszcze nie zostały ukończone. Uczelnia mieściła się w odremontowanych pokojach. Jednak w 1777 roku Stanisław August oglądał gabinety³⁰. Ogród założono około 1777 roku³¹. Na terenie ogrodu była oficyna dla ogrodnika z dwiema oranżeriami (nr 21).

Il. 5. Grodno, akademie medyczna, fot. N. Slizh

²⁹ Е. Квитницкая, *Строительство Тизенгауза в Гродно*, op. cit., s. 40; *Гарадзенскай музычнай школы будынак*, op. cit., s. 166.

³⁰ Addytament do gazet Wileńskich, 27 IX 1777 r. Z Grodna 25 IX 1777 r. AGAD, Archiwum Tyzenhauza, sygn, D-25/81, k. 3; *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, op. cit., t. 1, Warszawa 1963, s. 334.

³¹ Addytament do gazet Wileńskich, 27 IX 1777 r. Z Grodna 25 IX 1777 r. AGAD, Archiwum Tyzenhauza, sygn, D-25/81, k. 2v.

Na sejmik poselski w 1782 roku ogrodnik Mikołaj Galant zakupił m.in.: pietruszkę, pasternak, cebulę, kapustę włoską, majeranek, buraki, rozmaryn i inne warzywa, na sumę 91,8 złotego³².

Obok akademii i pałacu zaplanowano obserwatorium z galeriami³³ i ogród spacerowy. Budynek akademii zachował się do dzisiaj. Na terenie ogrodu botanicznego istnieje park.

Część gospodarcza. Zgodnie z planem między ulicą Roskoszą i kompleksem pałacowym obok stawu i rzeki Horodniczanki zaznaczono siedem budynków: młyn murowany (nr 9), praczkarnię (nr 10), szlachtugę (nr 11), a bez numerów – węglarnię (obok młyna) i szpital z kaplicą, browar oraz operhauz (obok drogi). Na tym terenie istniał duży stary browar, który albo nie był zaznaczony, albo przedstawiony został jako planowany budynek bez numeru. Zaplanowano jeszcze trzy budynki obok Horodniczanki, lecz na planie ich nie uwzględniono.

W inwentarzu z 1782 roku widnieje 11 budynków w tej części (aneks 2): budynek drewniany nad rowami na paszę dla ptactwa i krów (nr 18), kuchnia rozchodowa (nr 19), browar mały za kuchnią (nr 20), browar drugi (nr 21), słodownia (nr 22), dwie studnie przy browarach (nr 23), młyn wołowy murowany (nr 24, na planie nr 9), budynek rzeźnicki koło rzeczki (nr 25, na planie nr 11), praczkarnia (nr 26, na planie nr 10), przy stawie browar drewniany stary z suszarnią murowaną (nr 27), stary młyn drewniany z jednym kołem (nr 28). Znajdowały się tam również obiekty wodne. W tym miejscu mapa Markiewicza podobna jest do inwentarza, z czego wynika, że zaplanowane budynki powstały i wykorzystano je do celów gospodarczych.

Browarnictwo dobrze rozwijało się na Horodnicy. Z Pragi Tyzenhauz sprowadził najdoskonalszych mielcarzy i dał im do przyuczenia włościan, którzy wkrótce rozslawili dobre piwo po całym kraju. Używano chmielu czeskiego, który był w tym czasie popularny w Rzeczypospolitej³⁴.

³² AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. III/160, k. 34.

³³ Tyzenhauz miał zamiar założyć obserwatorium. W 1778 roku był przygotowany plan budynku. Obserwatorium nie powstało w związku z upadkiem Tyzenhauza. X. Liskie, *Cudzoziemcy w Polsce*, op. cit., s. 211; *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, op. cit., t. 1, s. 342; [T. Święcki], *Tomasza Święckiego historyczne pamiętniki znamienitych rodzin i osób dawnej Polski, przejrzał w rękopiśmie, objaśnił i uzupełnił J. Bartoszewicz*, t. 2, Warszawa 1859, s. 506; S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski*, op. cit., t. 1, s. 408.

³⁴ X. Bohusz, *Spominka o Antonim Tyzenhauzie dla J. U. Niemcewicza napisana przez X. Xawerogo Bohusza w miesiącu wrześniu 1819*, „Tygodnik Wileński” 1820, nr 9 (161),

Z inwentarza z 1795 roku wynika, że na tym terenie znajdował się dwupiętrowy browar murowany zamiast wcześniejszych browarów drewnianych. Na pierwszym piętrze było pięć stacji, gdzie mieszkali majster i czeladź browarna, oraz mieścił się magazyn dla siodu. Na drugim piętrze znajdował się magazyn na jęczmień. Poniżej były suszarnia, roszcarnia i piwnice do stawiania piwa. W źródłach wspomniane są dwa rodzaje piwa: stołowe i szynkowe³⁵.

Na Horodnicy znajdowały się budynki z przeznaczeniem na serwowanie jedzenia, alkoholu i kawy. Na ulicy Roskosz znajdowały się dwie austerie: „Roskosza”³⁶ i „Wygoda” (nr 37) oraz kaffenhauz (nr 36). W roku 1780 „Wygoda” została przerobiona na oficynę mieszkalną i przeniesiona do gospodarki manufakturowej. Jednak już w 1782 roku w budynku ponownie funkcjonowała karczma. Zgodnie z inwentarzem z 1795 roku „Wygoda” mieściła się w budynku dwupiętrowym, przy którym było osiem stacji gościnnych i stajnia. Karczma wymagała remontu. W 1795 roku austerię zajął sankt-petersburski pułk dragoński. W tymże roku „Roskosza” została opisana jako budynek murowany, jednopiętrowy ze sklepem i dwoma stajniami, które wymagały remontu³⁷.

W karczmach sprzedawano piwo butelkowe, piwo beczkowe (angielskie, stołowe, szynkowe i rozchodowe), miód pitny, wódkę cukrową i ordynaryjną, wódkę ratafy, wino węgierskie i francuskie³⁸. Podczas sejmiku poselskiego i gromnicznego w 1782 roku szlachta grodzieńska zakupiła dużo alkoholu i jedzenia z karczmy na Horodnicy³⁹.

s. 231; J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy*, cz. 3, Wilno 1845, s. 126; A. Albinak, *Czeski chmiel, piwo i browarstwo w Polsce przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII wieku*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” 2010, t. 6, s. 7–14.

³⁵ Na rok 1795 czysty zysk browaru horodnickiego wynosił 1736 złotych i 19 groszy. Lietuvos Vaistybes istorijos archyvas (dalej: LVIA), f. 1219, ap. 1, b. 316, l. 9v–10, 23, 27–29v.

³⁶ „Roskosza” była przed wjazdem do Horodnicy, przed mostem, niezaznaczona na planie. Nie istniała jeszcze w końcu lat 60. XX wieku. Е. Квитницькая, *Строительство Тизенгауза в Гродно*, op. cit., s. 34; В.В. Швед, *Беларуская карчма – заезны дом для падарожнікаў (XIV – пачатак XX ст.)*, [w:] *Nowe wyzwania gospodarki turystycznej na poziomie lokalnym, regionalnym i międzynarodowym*, Białystok 2011, s. 69.

³⁷ LVIA, f. 1219, ap. 1, b. 316, l. 9, 9v, 29v–31, 33–34.

³⁸ AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. III/184, k. 4v–5.

³⁹ Dokument wylicza wydatki podczas sejmiku poselskiego gromnicznego na sumę 3082,28 ½ złotych: „wina węgierskiego 18 beczek (648 zł), wódka gdańska 14 flasz (168 zł),

Kaffenhauz na Horodnicy jest pierwszym znanym takim obiektem w Grodnie⁴⁰. Przyciągnięcie do WKL rzemieślników z Europy spowodowało pojawienie się kaffenhauzów. Zbudowano je jeszcze w Krynkach, Postawach⁴¹ i Łosośnej (aneks 2). Tyzenhauz był zainteresowany rozpowszechnianiem kaffenhauzów jako miłośnik kawy. W jego majątku w Żołudku i w domu w Grodnie do kawy używano specjalnych naczyń. Garnitur miedziany przekazano do kaffenhauzu grodzieńskiego. Oprócz tego, na Horodnicy wytwarzano słodycze. W 1775 roku zawarty został kontrakt z cukiernikiem Johanem Schorschem na pracę w cukierni: wyrabianie konfitur, likierów oraz pieczonego z cukru⁴².

Kaffenhauz był zbudowany z drewna, kryty dachówką. Pod nim znajdował się sklep murowany, z okienkami z żelaznymi kratami⁴³. Szczegółowy inwentarz kaffenhauzu pochodzi z 1795 roku. W tym czasie w budynku mieściła się karczma. Wymagała ona remontu dachu, okien, ścian i posadzki. W budynku znajdowały się sklepy murowane (5), izby szynkowe (2), izba bilardowa, izby gościnne (5) oraz kuchnia. Z inwentarza wynika, że był to zwykły budynek, który miał drzwi na zawiasach z zamkami albo kruczkami lub zaszczepekami, okna na zawiasach i piece kaflowe⁴⁴. Remontu nie było od dawna, możliwe, że od czasów Tyzenhauza.

Teren przemysłowy. Teren przemysłowy zajmował dwie części: pierwsza mieściła się obok ogrodu botanicznego, druga, za ulicą, utworzyła odrębny kompleks. W pierwszej znajdowały się: szopa na skład drzewa (nr 19), modelarnia (wykorzystana jako magazyn manufaktury, nr 20),

wina węgierskiego 40 butelek (160 zł), ratafy 11 flasz (176 zł), wina francuskiego 4 garcy (20 zł), miód ordynaryjny 152 garcy (243,6), wódki cukrowej ordynaryjnej 14 garcy (98 zł), wódki hazykowej 14 garcy (42 zł), piwa szynkowego beczek 46 (368 zł), piwa butelkowego 16 ½ beczek (371,7 ½ zł), ocet piwny 30 garcy (12 zł), wieprów karmnych 4 sztuki (160 zł), wędliny (304,15). Na sejmiku gromnicznym było wydane 2 141,24 złotych". AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. III/160, k. 41, 73.

⁴⁰ N. Slizh, *Pierwszy Kaffenhauz w Grodnie*, [w:] *XVIII amžiaus studijos*, t. 1: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVIII amžiuje: tarp tradicijų ir naujosios: straipsnių rinkinys*, Sudarytoja R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius 2014, s. 215–224.

⁴¹ W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości...*, op. cit., s. 147–154.

⁴² AGAD, Archiwum Tyzenhauza, sygn. D-3/XVI, s. 252.

⁴³ AGAD, Archiwum Kameralny, sygn. III/182, s. 12.

⁴⁴ LVIA, f. 1219, ap. 1, b. 316, l. 2, 9, 25, 31v–32v.

ofycyna ludwisarska (zamieszkała przez pracowników manufaktury, nr 25), ofycyna ganczarska (przerobiona na lazaret, nr 26), szopa ganczarska (nr 27), węglarnia (nr 29), kuźnie (nr 30, 31, 32, 33), oficyny fabryczne mieszkalne i z warsztatami (nr 23, 24), ofycyna demestykalna (tu zaplanowano przebieść kantor manufaktury i magazyn sukienny, nr 34), piekarnia (nr 35). Budynki nr 20, 30–35 były kamienne, a nr 23–28 [aneks 2] obok nich – drewniane. Nieopodal zaplanowano oficyny ganczarskie, szopę na skład drzewa dla ganczarsów, a obok oficyny ludwisarskiej – skład ludwisarski; z jednej strony od szopy ganczarskiej – szmelcarnię i ogródek, z drugiej zaś – ogródek, ludwisarnię, magazyn fabryczny i magazyn manufaktury. W opisie z 1782 roku wymieniano ponadto na terenie manufaktury oficynę drewnianą, naprzeciwko kaffenhauzu (aneks 2). Z wymienionych budynków w roku 1958 istniały jeszcze dwie kuźnie i magazyn sukienny na ulicy Akademickiej⁴⁵. Do dzisiaj nie przetrwał żaden obiekt.

Po drugiej stronie ulicy znajdowała się austeria „Wygoda”. W 1780 roku została przerobiona na oficynę mieszkalną (nr 37). Przy austerii mieściło się 14 budynków drewnianych jurydyczańskich (aneks 2). Nie są zaznaczone na planie, możliwe, że zbudowane zostały między 1780 a 1782 rokiem.

Traktiernia (nr 28) znajdowała się przy końcu ulicy rozdzielającej dwa tereny; dzisiaj to ulica Akademicka. Trzypiętrowy murowany budynek wymagał remontu. W 1793 roku na prośbę robotników manufaktury w budynku został założony zbór luterański. Zgodnie z przywilejem Stanisława Augusta Poniatowskiego otrzymał on traktiernię z placem i budynkami oraz 4 morgi ogrodu⁴⁶. Obok znajdował się cmentarz. Później budynek został przerobiony na kościół, który istnieje do dzisiaj.

Druga część składała się z domów bośniackich, manufaktur i budynków do nich przynależnych. W 1778 roku wybudowano domy bośniackie⁴⁷. Budynki wykonano z drewna. Fasada była ceglana z elementami baroko-

⁴⁵ Е. Квитницкая, *Строительство Тизенгауза в Гродно*, op. cit., s. 40–42.

⁴⁶ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 1755, воп. 1, спр. 78, арк. 975–976 адв.; Л.С. Иванова, *Указатель И.Я. Спрогиса как источник по истории реформационного движения в Белоруссии и Литве в XVI–XVIII вв.*, [w:] *История книги, источниковеденье и библиотечное дело (сборник научных статей)*, Мінск 1984, с. 119.

⁴⁷ X. Liskie, *Cudzoziemcy w Polsce*, op. cit., s. 210; *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, op. cit., t. 1, s. 339.

wymi, w niektórych domach – z elementami klasycyzmu⁴⁸; 20 budynków mieściło się obok ulicy, jeden naprzeciw drugiego, tworząc odrębne osiedle. W 1958 roku stało jeszcze dziewięć domków. Do dzisiaj zachował się tylko jeden, mieści się w nim Muzeum Horodnicy.

Ulica prowadziła od domów do zorganizowanego placu z ośmioma budynkami manufakturowymi. Pięć obiektów przerobiono na potrzeby manufaktur: skład tabaczny (nr 39), fabrykę tabaczną (nr 40), fabrykę tkacką i sukieną (nr 41), fabrykę sukieną (nr 42) oraz fabrykę karet (nr 43). Między nimi zaplanowano oficynę ślusarską i arsenał. W budynku podłowieckim (nr 44) zrobiono stolarnię karecianą, w budynku folwarku (nr 45) – stelmacharnię i kuźnię karecianą. Szopa karetarska (nr 46) znajdowała się obok folwarku. Budynki manufaktury pod nr 39–43 były dwupiętrowe, murowane, a inne drewniane, oprócz kuźni, przy budynku podłowieckim (aneks 2).

Za oficyną nr 41 znajdowało się laboratorium. Jest ono na mapie Markiewicza. Po drodze do Jezier założono folwark. Na jego terenie mieściły się oficyny dla przyjezdnych gubernatorów, wozownie, stajnie, „cencon”, sadzawka, stajnia dla krów, drewnutnia, trzy budynki na różne ptactwo i pięć innych. Budynek folwarczny (nr 45, stelmacharnia i kuźnia kareciana), budynek podłowiecki (nr 44, stolarnia kareciana) oraz szopę karetarską (nr 46) przekazano manufakturom. Na mapie Markiewicza zaznaczono numerami tylko budynki folwarczne i podłowiecki. Szczegółowy opis terenu folwarczny zawiera tylko plan.

Budynki przemysłowe znajdowały się nie tylko na Horodnicy. Nad Niemnem pod Poniemuniem mieścił się magazyn handlowy drewniany, przy którym były budynek drewniany mieszkalny i duża szopa (aneks 2).

W Łosośnej została założona dzielnica przemysłowa „Künstätte”⁴⁹. Teren zabudowywano już od 1777 roku. Stanisław August podczas pobytu w Grodnie odwiedził Łosośnię. W tym czasie pracowały młyny, tartaki

⁴⁸ Е. Квитницкая, *Строительство Тызенгауза в Гродно*, op. cit., s. 27–31; S. Kościalkowski, *Antoni Tyzenhaus podskarbi nadworny litewski*, op. cit., t. 1, s. 463–467; S. Szymański, *Bośniacy w Grodnie końca XVIII w.*, op. cit., s. 151–167.

⁴⁹ I. Trusow, *Działalność Antoniego Tyzenhausza w Łosośnej*, „Rocznik Grodzieński” 2008, nr 2, s. 77–82.

i inne maszyny, a na Horodnicy – fabryki: sukienna, jedwabna i płócienna⁵⁰. Do 1780 roku budowy w Łosośnej nie zakończono⁵¹.

Budowa została częściowo zrealizowana zgodnie z planem⁵². Dzielnica zajmowała teren od gościńca grodzieńskiego w stronę Niemna, koło rzeki Łosośny. Opis z 1782 roku wymienia: dwie szopy ceglane na słupach przy gościńcu, dwie oficyny murowane koszarskie z parkanami jednopiętrowe, kaffenhausz dwupiętrowy przy gościńcu, dwupiętrową blacharnię murowaną o dwóch kołach wodnych koło rzeki Łosośna, oficynę dwupiętrową murowaną, folusz murowany o trzech kołach wodnych nad rzeką, szopę drewnianą przy foluszu, dalej budynek drewniany kuchenny, przy budynku piwnicy, cztery oficyny warsztatowe – złotniczą, tkacką, sukienną i jedwabną – czteropiętrowe nieskończone, oficynę farbiarską, kuchnię fabryczną dwupiętrową murowaną, koło rzeki mincarnię dwupiętrową murowaną, rurarnię dwupiętrową murowaną, nad rzeką młyn pierwszy o trzech kołach wodnych dwupiętrowy murowany, a także młyn drugi o dwóch kołach wodnych dwupiętrowy murowany; przy młynach szopę drewnianą, świniarnię drewnianą, dalej nad rzeką młyn trzeci przy tartaku o dwóch kołach wodnych dwupiętrowy murowany ze sklepem murowanym oraz tartak o jednym kole, budynek garbarski drewniany, łaźnię drewnianą i dwie szopy drewniane (aneks 2).

Stanisław August reskrytem z 1789 roku powołał komisję do sporządzenia inwentaryzacji manufaktur w Ekonomii Grodzieńskiej. W skład komisji weszli Franciszek Boufał łowczy nadworny WKL, Stanisław Jelski komisarz skarbu WKL, Stanisław Korsak komisarz skarbu WKL, Jan Nepomucen Horain komisarz skarbu WKL, Jakub Rukiewicz sędzia ziemski grodzieński, Tadeusz Andrzejkowicz sędzia grodzki grodzieński. Pod inwentarzem z 6 XI 1789 roku znajdują się podpisy Jelskiego, Horaina, Andrzejkowicza. Sugerując się mapą Markiewicza, komisarze przeprowadzili inwentaryzację terenu za rzeczką Horodniczanką (19 morgów i 68 prętów), gdzie znajdowały się manufaktury: sukienna i karetarska, oraz terenu nad

⁵⁰ Addytament do gazet Wileńskich, 27 IX 1777 r. Z Grodna 25 IX 1777 r. AGAD, Archiwum Tyzenhauza, sygn. D-25/81, k. 3.

⁵¹ List Tyzenhauza do Stanisława Augusta, Grodno, 2 X 1780 r. AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. III/273, k. 84v; W. Kula, *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku*, cz. 1–2, Warszawa 1956, s. 419.

⁵² Politechnika Warszawska, Pomiar Zakładu AP PW, Nr V-III-4.

rzeką Łosośna (9 włók, 10 morgów i 150 prętów), gdzie mieściły się farbiarnia i folusz⁵³.

W inwentarzu budynki na Horodnicy i w Łosośnej umieszczono pod literami, co utrudniło identyfikację. Na planie Horodnicy z 1780 roku i na mapie Grodna Markiewicza wszystko podane jest pod numerami. Na pewno sprawdzanie odbywało się zgodnie z mapą z 1769 roku, na podstawie której powstała mapa w 1789. Kopie dwóch map Łosośny zawierają numery i litery, ale kopista nie podał ich tłumaczenia. Na jednej mapie napisano:

Explicacya siedmiu manufaktur dyrekcyi to iest złotey, jedwabney, wałnianey, lnianey, mechaniczney, mietalowe y fizyczney, z dwydziesiętu wodnymi magazynami do nich przynależącymi tudzież panującego nad nimi kantory, oraz składnych y prowantowych magazynów, kaffen[h]ausow, browaru folwarku y innych roznych attinencyi przyponiszym pod numerami opisanu na uformowaney według naturalnego położenia. Plancie widzieć daie się⁵⁴.

Z opisu z 1789 roku wynika, że Horodnica była ogrodzona zgodnie z mapą. Ogrodzenie z boku rezydencji królewskiej Stanisławowa wyraźnie widać na planie Horodnicy i na mapie miasta autorstwa Markiewicza. Inwentarz szczegółowo opisuje tylko budynki, które stykają się z manufakturami⁵⁵: domek dyrektora z muru pruskiego (prawdopodobnie przerobiona oficyna nr 6)⁵⁶, obok magazyn (nr 15), przy nim stajnia z muru pruskiego na cztery konie, wozownia drewniana (nr 17, prawdopodobnie przerobiony rayszul) i szopa na skład drewna (nr 19), trzy kuźnie z muru pruskiego (nr 30–33), węglarnia (nr 29), dom lazaretowy (nr 26), drugi dom lazaretowy (nr 26), szopa ludwisarska (nr 25), stajenka⁵⁷, szopa ganczarska (nr 27), magazyn za ogrodem z muru pruskiego (nr 20), dom zamieszkały murywany nowo pobudowany, oficyna zajęta przez oficjalistów tabaczných, oficyna podstrygalska, oficyna prządkarska, oficyna karetarska pod dozorem Roberta siodlarza (nr 40–43), oficyna drewniana pod dozorem Aleksandra stelmacha (nr 44), druga oficyna drewniana z kuźnią i szopą pod dozorem

⁵³ AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. III/186, k. 2–11.

⁵⁴ Politechnika Warszawska, Pomiar Zakładu AP PW, nr V-III-4.

⁵⁵ AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. III/186, k. 14–34.

⁵⁶ Tut i dalej w nawiasach numery zgodnie z planem 1780 roku.

⁵⁷ Na mapie Markiewicza nr 683.

Kalfisa kowala (nr 45), szopa na skład drewna (nr 46), magazyn fabryczny (nr 39), 20 domków bośniackich⁵⁸, budowla drewniana⁵⁹, plac⁶⁰.

Teren Łosośny też był ogrodzony. Tutaj znajdowały się kamieniczka murowana (zamieszkała przez pachołków farbiarskich), blech płócienny murowany, folusz murowany, oficyna farbiarska murowana, cztery kamienice puste z muru kamiennego, kamienica pusta bez dachu, ściany murowane (projekt kantoru manufaktury, niezakończony), upust murowany na Łosośnie zrujnowany, drugi upust murowany, upust dobry (przy nim młyn murowany o jednym kole), upust (wymagający remontu, przy którym stoi młyn murowany o dwóch kołach), kamienica z muru kamiennego przy gościńcu⁶¹.

Inwentarz z 1789 roku wymienia tylko budynki manufaktury na Horodnicy. Opisane są bardzo szczegółowo. W porównaniu z 1780 rokiem na terenie Łosośny budynków zostało mniej. Z manufaktur pracowały tylko folusz, fabrykarnia, blecharnia i młyny. Część budynków była zrujnowana, co obrazuje upadek terenu przemysłowego po odsunięciu Tyzenhauza.

Opisano ponadto budynki w Poniemoniu: pałac drewniany, oficynę gościnną, oficynę kuchenną, dwa budynki drewniane i szopę. Nad Niemnem pod Poniemoniem znajdowały się: magazyn handlowy, budynek mieszkalny, szopa oraz karczma pojezuicka za Niemnem. Wszystkie opisane dzielnice należały do jednego kompleksu, dlatego zostały wymienione w jednym inwentarzu. Na końcu dokumentu jest umieszczona tabela podająca liczbę budynków murowanych i drewnianych różnego rodzaju. Ogólnie na Horodnicy znajdowały się 102 budynki, w Łosośnie – 30, w Poniemoniu – 5.

⁵⁸ W domkach mieszkali rzemieślnicy z manufaktury sukiennej. Opis: „Budynek drewniany z facyałą frontową murowaną, mający w sobie dwie stancye mieszkalne na dole y kuchenką oraz stancyą na gorze, w nią drzwi na zawiasach z zamkiem, w scianach kuchenka z cegły murowana y schody na górę. Na prawey stronie stancya, do niey drzwi na zawiasach z zamkiem klamkowym. Okien w drzewo oprawnych dwie. Piec kaflany zielony. Obedwie stancye ogrzewający. Daley drzwi kuchenki, w ktorey okno jedne. Piec chlebowy z cegły murowany y drzwi do sieni na zawiasach. Na poddaszu stancya o jednym oknie z drzewiance na zawiasach z zamkiem klamkowym”. AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. III/186, k. 32–33.

⁵⁹ Budowla drewniana była przeznaczona na potrzeby fabryki sukiennej, znajdowała się na drodze do Grodna gościńcem Jezyjskim z prawey strony, koło stawku. Na pewno była przerobiona stajnia, która znajdowała się w folwarku.

⁶⁰ Plac znajdował się obok budowli drewnianej, o długości 138 łokci, na planie – cencon.

⁶¹ AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. III/186, k. 35–37.

Wnioski końcowe. Zagospodarowanie terenu Horodnicy przeprowadzono zgodnie z planem, który był bardzo szczegółowy i racjonalny. To było prawdziwe założenie urbanistyczne. Jednak w owym czasie nie wchodziła ona w skład Grodna; była przyporządkowana do starostwa grodzieńskiego. Folwark mieścił się w okolicy Horodnicy. Ogród botaniczny był przeznaczony do nauki. Obok akademii medycznej był zaplanowany ogród dla spacerowiczów. Jako miasto idealne Horodnica posiadała pałac, budynki administracyjne, gospodarcze, manufaktury i domy dla rzemieślników. Pałac Tyzenhauza stanowił budowlę centralną na terenie, obok którego mieściły się uczelnie, teatr, a dalej rozciągała się dzielnica przemysłowa. Rozmieszczenie budynków miało charakter racjonalny i funkcjonalny. Horodnica mogła funkcjonować samodzielnie. Zaznaczamy, że rozwój projektów budowlanych był właściwy dla epoki stanisławowskiej⁶².

Jednolity styl Horodnicy został zaburzony po odsunięciu Tyzenhauza w 1780 roku. Po kolei przestawały działać ośrodki kulturalne i edukacyjne. Tylko niektóre manufaktury pracowały na początku XIX wieku. Zmiany architektoniczne na tym terenie wprowadzono stopniowo. Już w XIX wieku kompleks Horodnica został przebudowany. Większość budynków popadła w ruinę w czasach radzieckich. Obecnie zachowały się oficyny: gościnna, teatralna, muzyczna, stajenna, magazyn pakameralny (przebudowany, część korpusu szkoły nr 10), akademia medyczna, traktiernia (przebudowana na kościół luterkański), jeden domek bośniacki oraz teren ogrodu botanicznego bez roślin z XVIII wieku.

Aneksy

W aneksie przedstawiono dwa opisy do planu Horodnicy z 1780 roku pod numerami: pierwszy zawiera napisy z planu, a drugi – z opisu dodatkowego do planu z tłumaczeniami. Obok budynków numerowanych są znaki, które wyjaśniają ich stan albo przynależność, co podano w nawiasach. Informacja o nich pochodzi z opisu dodatkowego do planu. Oprócz tego na planie zaznaczono budynki i tereny bez numerów, opisane obok

⁶² P. Wątroba, *Ku naprawie Rzeczypospolitej. Projekty i inicjatywy budowlane w dziedzinie architektury użyteczności publicznej*, [w:] *Stanisław August ostatni król Polski. Polityk, mecenas, reformator 1764–1795*, Warszawa 2011, s. 356–363.

budynków posiadających numery. Zachowano osobliwości językowe dokumentów. Plany są przechowywane w zbiorach Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego: Zb.król. P. 187 nr 158.

Aneks 1. Opis planu Horodnicy z 1780 r.

1 Pałac; Pałac skończony zupełnie przez pokoju do kompanii, sypialnego, gabinetu y toaletu, w ktorzych brakuie obiacia y lampczyc nie są malowane, y zwierciadeł nie masz w gabinecie (dom małej reparacji).

Bez numeru przy pałacu – Officyna włoska.

Bez numeru, obok officyny włoskiej, budynki połączone między sobą, Galeria do [...] ⁶³, Odserwatoria, Galeria do pałacu.

2 Officyna goscinna; Officyna goscinna skończona zupełnie y mieszkalna, brakuie malawania y mieblow (dom małej reparacji).

3 Officyna muzykalna; Officyna muzykalna ze wszystkim skończona oprócz trzech pokojow na dole, gdzie teraz iest kurdygardę (dom małej reparacji).

4 Kordygarda; Fundamenta murowane na kordygarde (fundamenty).

5 Officyna theatralna; Officyna theatralna w ktorey izb sześć bez podłogi (dom małej reparacji).

6 Officyna rezydentalna; Officyna rezydentalna ze wszystkim skończona (dom małej reparacji).

7 Officyna staienna; Officyna staienna skończona (dom małej reparacji).

8 Officyna vice-administratorska; Officyna vice-administratorska w ktorey brakuie sufitow w kilku izbach, wszędzie bez piecow, drzwi, podłog (dom maie tylko mury dach y kominy).

9 Młyn; Młyn (obok znak dom małej reparacji).

Obok młyna bez numerów – Węglarnia.

⁶³ Słowo napisano niewyraźnie.

10 Praczkarnia; Praczkarnia mieszkalna (dom małej reparacji).

11 Szlachtuga; Szlachtuga skończona (dom małej reparacji).

Obok drogi, bez żadnych znaków i numerów trzy budynki – Szpital z kaplica, Browar, Operhauz.

12 Staynia administratorska; Staynia administratorska (dom małej reparacji).

13 Wozownia administratorska; Wozownia administratorska na pojazdów 30 (dom małej reparacji).

14 Staynia vice-administratorska; Staynia vice-administratorska na koni 90 (dom małej reparacji).

15 Magazyn administratorski; Magazyn administratorski, teraz skład fabryczny (dom małej reparacji).

16 Magazyn pakkameralny; Magazyn handlowy, teraz na dole skład kantorowy komucyalny, na gorze zas archiwum ekonomiczne (dom małej reparacji).

17 Raytszul; Reytszul (dom małej reparacji).

18 Lodownia; Lodownia (dom małej reparacji).

Bez numerów z prawej strony od Lodowni – Skarbiec teatralny, przed jej – Magazyn vice-administratorski, z lewej strony – Skarbiec stajenny administratorski.

Bez numerów, przed Raytszulem – Magazyn administratorski, z lewej strony – Skarbec westyarski.

19 Szopa na skład drzewa; Szopa na skład drzewa.

20 Modelarnia; Modelarnia, teraz magazyn manufaktorny (budynek manufaktorny).

21 Officyna z oranżeryami; Officyna dla ogrodnika z dwiema oranżeryami (dom małej reparacji).

22 Akademia medyczna; Akademia medyczna, murzy tylko przykryte dachem y kominy wyprowadzone (dom maie tylko mury dach y kominy)

23 Officyna fabryczna; Officyna fabryczna, mieszkalna y z warsztatami (dom małej reparacji).

24 Officyna fabryczna; Officyna fabryczna, mieszkalna y z warsztatami (dom małej reparacji). //

25 Officyna ludwicarska; Officyna ludwicarska mieszkalna przez ludzi manufakturnych (budynek manufaktorny).

26 Officyna gańczarska; Officyna gańczarska, w ktorey teraz łazaret (dom małej reparacji).

27 Szopa gańczarska; Piec gańczarski.

28 Traktiernia; Traktiernia potrzebiująca wewnetrzney reparacyi.

29 Węglarnia; Węglarnia (dom małej reparacji).

Bez numerów s prawej strony od oficyny gańczarskiej – Szopa na skład drzewa dla ganczarzow. Z lewej strony od oficyny ludwicarskiej – Skład ludwicarow.

Po kolei od prawej strony – Szmelcarnia, Ogrodek, Szopa gańczarska (27), Ogrodek, Ludwicznia, Magazyn fabryczny, Magazym manufaktorny.

30, 31, 32, 33 Kuznie (obok nr 30 – dom małej reparacji, obok nr 31–33 – budynek manufaktorny).

34 Officyna demestykalna; Officyna demestykalna, gdzie ma bydz przeniesiony kantor manufaktorny y mieszkalnie antreprenaw, oraz magazyn sukienny (budynek manufaktorny).

35 Piekarnia; Piekarnia (budynek manufaktorny).

36 Kaffeinaus; Kaffé Haus (dom małej reparacji).

37 Austeria; Austeria, teraz officyna mieszkalna (budynek manufaktorny).

38 Domy bosniackie; Domow bosniackich 20 do mieszkania dla ordynarynych ludzi (budynek manufaktorny).

39 Officyna dla piechoty horodnickiey; Koszary dla piechoty horodnickiey, teraz skład tabaczny, do mieszkania potrzebiujący zupełney reparacyi (domy maie tylko mury dach y kominy, fabryka tabaczna).

40 Oficyna dla artylerii; Koszary dla artylerii, teraz fabryka tabaczna (fabryka tabaczna).

41 Oficyna dla żołnierzy przyjezdnych z ekonomistów; Koszary dla przyjezdnych żołnierzy ekonomicznych, teraz fabryka tkacka y sukienna (budynek manufaktorny).

42 Oficyna dla bosniaków; Koszary bosniackie, teraz fabryka sukienna (budynek manufaktorny).

43 Oficyna dla piechoty horodnickiej; Koszary dla piechoty horodnickiej, teraz fabryka kareciana (obok znak budynek manufaktorny).

Bez numerów między oficynami 39 i 40 – Oficyna Slusarska.

Między oficynami 42 i 43 – Arsenal.

44 Budynek podłowiecki; Budynek podłowiecki, teraz stolarnia kareciana (budynek manufaktorny)

45 Budynek folwarkowy; Budynek folwarkowy, teraz sztelmacharnia y kuznia kareciane (budynek manufaktorny).

46 Szopa karetarska; Szopa karetarska.

Bez numerów między budynkami 44 i 45 i szopą – dwie Oficyny na przyjazd gubernatorów.

Obok szopy z jednej strony – Wozownia, Staynia, z drugiej – Wozownia, Staynia.

Na terenie folwarku.

Koło drogi – Cencon, dalej – Sadzawka. Około nej – Staynia dla krow, Na ptastwo rozne, Na ptastwo rozne, Na ptastwo rozne.

Następny kwadrat 5 Kurnikarzeń.

Obok oficyny 43 – Drywolnia.

Za oficyną 41 – Laboratorium.

Explicacja znakow

Domy mieszkalne bardzo małe potrzebujące reparacyi

Domy mające tylko mury dach y kominy

Fundamenta tylko założone

Budynki manufakturalne mieszkalne

Fabryka tabaczna

Aneks 2. Inwentarz Horodnicy i Łosośny, 1780/1782? r.

Inwentarz porównano z planem Horodnicy. W nawiasach wskazano numery budynków zgodnie z planem. Tekst został lekko zmodernizowany. W jednakowy sposób zapisano słowa piętro (druga wersja – piątro), pojedyncze (druga wersja – pojedyncze), jest (druga wersja – iest). Inwentarz znajduje się w: AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. III/182.

[2] Opisanie zabudowania Horodnicy tak circa fundum rezydencyi, jako też fabryk, manufaktur y jurydyk tudzież Łosośny o puł mile do Grodna sytuowaney.

[3] Imo

Circa fundum rezydencyi

1 Pałac rezydencji administratorskiej (nr 1) z dwoma w tryanguł pobocznymi officynami, o jedney kondygnacyi. Dachowką kryty, ze szrodka w scianach drewnianych, a podworza murowany, z facyatą murowaną, której kopuła blachą ześcianą pobita, wewnątrz tego pałacu procz officyn, to jest w pomieszkaniu całym dolnym, y w dwóch altankach na górze. Drzwi szklanych w kit oprawnych z zelazami, y okiennicami 8, drewnianych podwoynych z zamkami angielskimi 24, pojedynczych z zamkami takiemiż 30 y okien w kit oprawnych z szpangaletami y zelazami 30.

Z frontu od dziedzincu ganek kamienny niski do wjazdy y dwa słupy koło niego kamienne do letareń. Z tyłu od ogrodu ganek drugi kamienny na 3 stopy wysoki o 4ch filarach kamiennych na których altanka wspiera się. W progu pałacu od stawku, ganek takż kamienny mały z schodkami, w koło bałaskami zelaznymi wprowadzony.

W officyne po lewey ręce pałacu to jest od stawku dzwi szklane jedne w kit oprawne. Drewnianych podwoynych z zamkami angielskimi sedm, pojedynczych z zamkami francuskiemi 30. Okien w kit osadzonych dubelto-

wych 12 y pojedynczych 28. Gankow kamiennych z schodkami koło tey officyny trzy.

Pod tą officyną suterany w których stancyi mieszkalnych 9. Drzwi w nich pojedynczych z zamkami francuskimi 16 y okien w ołow oprawnych z kratami zelaznymi 22.

W officynie po prawey ręce pałacu drzwi z zamkami francuskimi podwoyne 1 y pojedynczych 40. Okien w kit osadzonych 39 y z kratami zelaznymi 7.

[4] Szopa przy kuchni tey officyny drewniana, dachowką kryta. Do ktorey wrota duże na zawiasach y w niey studnia z pompą drewniana.

2do. Officyna włoska⁶⁴ murowana frontem do ogrodku z kopułą ześcianą, blachą pobitą, w której drzwi szklanych w kit oprawnych 2, drewnianych podwoynych z zamkami angielskimi 5 y pojedynczych z zamkami francuskimi 8. Okien w kit osadzonych z szpangaletami y okiennicami 9, a bez szpangaletow y okiennic 20.

3tio. W linii officyny pałacowej po lewej ręce, to jest od miasta officyna gościnnna (nr 2) na dwa piętra z cegieł murowana, dachowką kryta, koło której gankow kamiennych ze schodami 4, we szrodku drzwi z zamkami francuskimi fasowanych podwoynych 4, pojedynczych 43 y okien w kit osadzonych dwókwaterowych 66.

4to. Ex opposito przez dziedziniec oficyna titulo muzykalna (nr 3) na dwa piętra z cegieł murowana, dachowką kryta, we wnątrz której drzwi z zamkami francuskimi podwoynych 3, pojedynczych 27, a z klamkami y krukami bez zamkow 11. Okien w kit oprawnych 58 y małych okien nad drzwiami po kurytarzach 8.

Pod officyną gościnną sklepow murowanych 3, do każdego schody y drzwi podwoyne z zamkami muskastemi y po oknie 1mu z kratami zelaznymi.

5to. Przy ogrodzie officyna titulo rezydencka (nr 6) o 2ch piętrach z facytą z cegieł murowana, dachowką kryta, we wnątrz której drzwi fassowanych z zamkami francuskimi podwoynych 7, pojedynczych 21 y szklane w kit osadzone 1. Okien w kit osadzonych z zawiasami y szpryglami 49 y małych okiennik nad drzwiami w kurytarzach 9.

⁶⁴ Officyna włoska bez numeru, na planie zmieszczona obok pałacu.

6to. Ex opposito przez dziedziniec oficyna titulo derewniczowska (nr 7) o 2ch piętrach z facyatą z cegieł murowana, dachówką kryta, we wnętrzu której drzwi ordynaryjnych z zamkami muskastymi y francuskimi 22, a z klamkami bez zamkow 9 y okien w kit osadzonych z zawiasami y szpryglami 32.

[5] 7mo. Oficyna krzywa (nr 5) o 3ch piętrach z cegieł murowana, dachówką kryta, w której drzwi fasowanych z zamkami francuskimi podwojne 1, pojedynczych 67 y z klamkami bez zamkow 2. Okien w kit oprawnych większych y mniejszych z zawiasami y szpryglami 54 y dymnikowych okien w ołów oprawnych bez szpryglow 31.

Pod tą całą officyną sklepy murowane, do których drzwi ordynaryjnych na zawiasach z zamkami wewnętrznymi 4 y okien ordynaryjnych 23.

8vo. Stajnia (nr 12) od ogrodu z kamieni murowana, dachówką kryta, z trzema dymnikami dużymi y windą iedną. Drzwi do niej podwojnych na zawiasach y krukach z zamkami wewnętrznymi 6. Okien ordynaryjnych 10.

Studnia we środku tej stajni z pompą y rurami miedzianymi 1.

9no. Wozownia (nr 13) z kamieni murowana, dachówką kryta, z czterema dymnikami, do której wrot podwojnych na zawiasach y krukach z zamkami wewnętrznymi ordynaryjnymi czworo, a zabitych nieotwierających się 15.

10mo. Stajnia (nr 14) druga od rowow, kamieni murowana, dachówką kryta, z 3ma dymnikami. Drzwi do niej podwojnych na zawiasach y krukach z zamkami wewnętrznymi troje, a bez zamkow troje, y okien ordynaryjnych 10. Stolowanie na gurze z tarcic, gdzie doczesny magazyn prowiantowy y skarbowy.

11mo. Między tą stajnią i wozownią studnia z pompą we wnętrzu miedzianą z rączką do niej żelazną, koło której z podworza czop duży z dwoma obręczami żelaznymi.

12mo. Oficyna (nr 15) na skład fabryczny y manufaktorny przy stajni od ogrodu, na dwa piętra z cegieł murowana, dachówką kryta, z trzema altankami y dymnikiem jednym, w której drzwi gładkich z zamkami muskastymi podwojne iedne, pojedynczych 6 y bez zamkow tylko z klamkami y probojiami 3. Okien w kit osadzonych [6] dwadziescia sześć y okienic 8.

Pod tą officyna sklep murowany, do której drzwi pojedyncze z klamką y krukem 1. Okien ordynaryinych z kratami zelaznami 2.

13tio. Ex opposito officyna (nr 16) takāż przy stayni drugiey nad rowami, gdzie archiwum jest złoŹone, z cegieł murowana, dachowką kryta, z altankami dwoma, y dymnikiem jednym, w której drzwi gładkich z zamkami moskastemi podwoynych 3 y pojedynczych 3. Okien w kit osadzonych większych 16 y mniejszych z kratami zelaznami 5.

14to. Lodownia (nr 17) w scianach drewnianych, dachowką kryta, drzwi do niey podwoynych na krukach z zaszczepkami y probojami 6.

15to. Rayszula (nr 18) w scianach drewnianych, dachowką kryta, do której wrota podwoyne na zawiasach y krukach z zamkien wnątrznym 1 y okien ordynaryinych w drzewo oprawnych 16.

16to. Szopa derewniczowska⁶⁵ na drzewa długa o 4ch scianach z drzewa piłowanego, do niey wrota podwoyne na zawiasach z zamkien wnątrznym. We szrodku jey szopek na skłād drewek 2 y stancyi stroŹowskich małych 2. Do kaŹdey drzwiczku małe na zawiasach z klamkami y probojami.

17mo. Za mostem czerwonym officyna (nr 8) o 3ch piętach z cegieł murowana, dachowką kryta, z sklepami pod spodem murowanemi, wewnątrz nieskonczona.

18vo. Budynek drewniany nad rowami za mostem dranicami pokryty z sienmi duŹemi na konserwę ptastwa y krow, do którego wrota podwoyne na zawiasach 1. Drzwi pojedynczych ordynaryinych na zawiasach y krukach 4 y okien ordynaryinych 7.

[7] 19no. Budynek drewniany z dwoma altankami titulo kuchnia roschodowa, dachowką kryta. Z iedney strony tynem oparkaniony, a którym drzwi gładkich pojedynczych z zamkami wnątrznymi 4, a z klamlami y probojami 10 y okien w ołow oprawnych 25.

20mo. Browar za tym budynkiem drewnianym mały, dranicami kryty, w którym drzwi pojedynczych z zamkami moskastemi 2, a bez zamkow z klamlami y probojami 3. Okien ordynaryinych 3 y z kratami zelaznymi w ołow oprawnych 3.

⁶⁵ Szopa była zbudowana prawdopodobnie obok budynku nr 17 albo 18.

21mo. Browar 2gi tamże drewniany, dranicami kryty, w którym okien ordynarynych 9 y drzwi pojedynczych z klamkami y probojami 5.

22do. Słodownia tamże, dranicami kryta, w której drzwi z klamkami na zawiasach 5. Okien ordynarynych 8 y krat żelaznych 4.

23tio. Studni przy tych browarach ocianbrowanych z żurawami 2.

24to. Młyn wołowy (nr 9) murem pruskim stawiony, gętami kryty, to którego drzwi 3 z klamkami y probojami. Okien ordynarynych ze szkłem 3 y bez szkła 3.

25. W dole koło rzeczki budynek niedaleko browaru starego dużego budynku rzeźnicki (nr 11) na 2 piętra z cegieł murowany, dachówką kryte, w którym drzwi z zamkami moskastymi 9, a bez zamków z klamkami y probojami 4. Okien ordynarynych w ołów opawnych 14 y krat żelaznych 6.

26to. Tamże budynek także praczkarniany (nr 10), w którym drzwi podwojne z zamkiem wewnętrznym 1, pojedynczych z takimiż zamkami 12 y bez zamków tylko [8] z klamkami y probojami 5. Okien w ołów opawnych 39 y okienic 12.

27mo. Przy grobli stawku Horodnickiego browar drewniany duży stary gętami kryty, w nim drzwi pojedynczych z zamkami wewnętrznymi 5 y bez zamków z klamkami y probojami 9. Okien w ołów opawnych 20.

W tym ze browarze suszarnia z cegieł murowana.

28vo. Młynek o jednym kole, drewniany gętami kryty stary, w którym drzwi pojedynczych z zamkami moskastymi 3 y bez zamków z klamkami y probojami 7. Okien ordynarynych 7.

29no. Przy ogrodzie za pałacem gmach duży murowany tytuło akademii (nr 22) na 3 piętra wymurowany, dachówką pokryty, z sklepami na spodzie murowanymi, wewnątrz niedokończony.

30mo. Ogród potazyerowy y botaniczny duży, część sztakietami, a w reszcie żerdziami w koło ogrodzony, w którym altanka z snicerszczyzną malowana 1. Pąpa z rurami y wszelkim narzędziem tarciami obudowana y pomalowana 1.

31mo. W ogrodzie officyna (nr 21) na dwa piętra z drzewa budowana, dachówką kryta, wewnątrz iey drzwi z zamkami muskastymi podwojne

iedne y pojedynczych 4, a bez zamków z klamakami na zawiasach 5 y okien w ołów oprawny dwanaście.

32do. Przy tej oficynie figarniow 2 o dwóch ścianach ze szkłem, jedna dachówką, druga gątami kryta, do każdej drzwi pojedyncze na zawiasach z zamkami wewnętrznymi.

33tio. Figarnia⁶⁶ 3cia przy szopie derewnickiej, z 3ma ścianami szklanymi, dachówką kryta, do niej drzwi podwojne na zawiasach z zamkiem wewnętrznym 1.

34. Czopow dużych w ziemię wkopanych dla ściągnięcia wody z pompami miedzianymi w całym tym ogrodzie 6.

[9] 2do.

Circa fundum fabryk y manufaktur

1mo. Za ogrodem officyna łazaretowa (nr 26) drewniana o jednym piętrze, dachówką kryta z altankami 4ma, w niej drzwi z zamkami wewnętrznymi podwojne 1 y pojedynczych 15. Okien w ołów oprawnych z zawiaskami 19 y okienic na zawiasach y krukach 9.

2do. Tamże zaraz officyna druga (nr 25) także druga z drzewa budowana, dachówką kryta z altankami 4ma, w niej drzwi podwojne na zawiasach z klamką jedne y pojedynczych z zamkami wewnętrznymi 12. Okien w ołów oprawnych 23.

3tio. Szopa ganczarska (nr 27) z opołkow stawiona dranicami kryta, do której drzwi ordynaryjnych na zawiasach z zaszczepekami y probojami dwoie y okien mał(ych) 3.

4to. Szopa ludwisarska⁶⁷ z opołkow stawiona dranicami kryta, do niej drzwi ordynaryjnych na zawiasach z zaszczepekami y probojami dwoie.

5to. Szopa węglarska (nr 29) z drzewa piłowanego budowana, dachówką kryta, do niej wrot dużych na zawiasach y krukach z zaszczepekami dwoie, drzwi podwojnych na zawiasach z zamkiem wewnętrznym.

⁶⁶ Figarnia nie została zamieszczona na planie.

⁶⁷ Szopa ludwisarska na planie znajduje się obok nr 25.

6to. Oficyna na trakcyer (nr 28) o 3ch piętrach z cegieł murowana y tynkowana, dachówką kryta, w której drzwi podwoynych na zawiasach z zamkami wewnętrznymi 6 y bez zankow z klamkami y probojami 6. Okien w kit oprawnych 27 y proznych bez szkła 4.

7mo. Oficyna gdzie teraz magazyn tabaczny (nr 39) na dwa piętra, z cegieł murowana, dachówką kryta z 4ma altankami, w niey drzwi z zamkami wewnętrznymi na zawiasach po dwie 2, po iednym 2 y okien ordynaryinę z szkłem 11 bez szkła 1.

[10] 8vo. Oficyna 2ga, gdzie teraz magazyn fabryczny (nr 40) o 2ch piętrach z cegieł murowana, dachówką kryta z 4ma altankami, w niey drzwi pojedynczych z zamkami wewnętrznymi na zawiasach 18 y okien w kit oprawnych 48.

9no. Oficyna tkaczarska (nr 41) na 2 piętra z cegieł murowana, dachówką kryta z 4ma altankami, w niey drzwi pojedynczych na zawiasach z zamkami wewnętrznymi 22 y okien w kit osadzonych 53.

10mo. Oficyna sukiennicka (nr 42) na 2 piętra z cegieł murowana, dachówką kryta z 4ma altankami, w niey drzwi podwoyne bez zamku 1 y pojedynczych z zamkami wewnętrznymi na zawiasach 22. Okien w kit osadzonych 46. Pod nią sklep murowany, do którego drzwi z zamkiem wewnętrznym 1 y okiennica z kratą zelazną.

11mo. Oficyna karetarska (43) na 2 piętra z cegieł murowana, dachówką kryta z 4ma altankami, w niey drzwi na zawiasach z zamkami wewnętrznymi podwoynych 6 y murowana pojedynczych 12. Okien w kit osadzonych 48.

12mo. Budynek stelmacharski (nr 44) drewniany, dachówką kryty z dwoma salkami, w którym drzwi na zawiasach z zamkami wewnętrznymi podwoynych 2 y pojedynczych 6. Okien w ołow oprawnych 18.

13tio. Budynek bixmacherski (nr 45) drewniany, dachówką kryty z dwoma salkami, w którym drzwi na zawiasach z zamkami wewnętrznymi podwoynych 2, pojedynczych 3 bez zamkow z klamkami y probojami 2. Okien w ołow oprawnych 17.

14to. Przy tym budynku kuznia murem pruskiem postawiona, dachówką kryta z czterma oknami i jednym stronie murowanym.

15to. Przy tej kuzni szopka na węgle z opotkow stawiona, dranicami kryta, do której wrot dwoje na zawiasach z zaszczepkami i probojami.

16to. Szopa (nr 46) duża na skład drzewa zielonego, gątami kryta, do niej wrot podwojnych 10 na zawiasach z zaszczepkami i okien małych 3.

[11] 17mo. Magazyn manufaktorny (nr 20) za ogrodem na 3 piętra z cegieł murowany, dachówką kryty, w nim drzwi podwojne na zawiasach z zamkiem wewnętrznym 1 i pojedynczych zamkami wewnętrznymi 8. Okien w ołów oprawnych z okiennicami na zawiasach 30. Pod nim sklep murowany, do którego drzwi z zamkiem wewnętrznym 1 i okien z kratami żelaznymi 2.

18vo. Kuchnia fabryczna koszarowa (nr 34) za 2 piętra z cegieł murowana, dachówką kryta z 4ma salkami, w niej drzwi pojedynczych na zawiasach z zamkami wewnętrznymi 14, a bez zamków z zaszczepkami i probojami 8. Okien w ołów oprawnych 40 i próżnych bez szkła 27.

19no. Przy tej kuchni piekarnia (nr 35) pruskim murem postawiona, dachówką kryta, w niej drzwi na zawiasach z zamkami wewnętrznymi 3 i okienek w drzewo osadzonych 5.

20mo. Oficyna fabryczna (nr 23) warsztatowa drewniana, dachówką kryta, z salkami trzema, w której drzwi podwojnych na zawiasach z zamkami 2, pojedynczych z zamkami wewnętrznymi 16 i bez zamków na zawiasach 2. Okien w ołów oprawnych z kratami 4, bez krat 20 i małych nad oknami w drzewo osadzonych 3.

21mo. Oficyna (nr 24) 2ga także warsztatowa drewniana, dachówką kryta, z salkami 2ma, w niej drzwi podwojne na zawiasach z klamką 1, pojedynczych z zamkami wewnętrznymi 13 i bez zamków na zawiasach z zaszczepkami i probojami 5. Okien w ołów oprawnych 30 i okienko nad drzwiami w drzewo osadzone 1. Pod tą oficyną sklepik mały z cegły murowany, z okienkami 2ma małymi bez krat.

22do. Przy tych oficynach kuźniow (nr 30–33) murem pruskim stawionych, dachówką krytych, 4.

23tio. Szopa na skład drzewa (nr 19) z opotkow stawiona dranicami kryta, z wrotami 3 ma ordynaryjnemu na biegunach z zaszczepkami i probojami.

[12] 24to. Kaffenhauz (nr 36) z drzewa budowany, dachówką kryty. W nim drzwi podwojnych na zawiasach z klamkami 2, pojedynczych na zawiasach

z zamkami wewnętrznymi 18 y bez klamkow 2. Okien w ołów oprawnych z okiennicami podwojnymi 13, pojedynczymi na zawiasach 14 y okienek nad drzwiami w ołów oprawnych 2. Pod nim sklep murowany do którego drzwi z zamkiem wewnętrznym na zawiasach 1. Bez zamkow z zaszczepkami y probojami 4 y okienek 3 z kratami żelaznymi.

25. Przy tymże kaffenhauze ex opposito officyna drewniana, dachówką kryta, do której drzwi podwojnych na zawiasach z zamkiem wewnętrznym ieden, y bez zamku iedne, pojedynczych na zawiasach zamkami wewnętrznymi 12 y bez zamku jedne. Okien w ołów oprawionych szklanych 15, bez szkła 9 y małych nad oknami w ołów oprawnych 2. Okienic pojedynczych na zawiasach y krukach 8.

[13] 3tio

Na juryzdykach extra fundum rezydencyi y fabryk

1mo. Od austerii Roskosz zwany iadąc do miasta budynków bośniackich po obapuł drogi drewnianych, dachówką krytych z facyatami na gurze do frontu murowanemi y z salkami 20 (nr 38).

2do. Dalej ku miastu przeciwko Horodnicy austerya Wygoda (nr 37) zwana o 2ch piętrach z cegieł murowana, dachówką kryta, z dwoma altankami y z gankiem sklepiastym o 2ch filarach murowanych. Wewnątrz tey austeryi tak na dole jako y w gurze drzwi nad gankiem szklanne z szpryglami podwojne 1, drewnianych fasowanych z zamkami francuskimi y moskaskami na zawiasach y krukach podwojne 1, pojedynczych 20, a bez zamkow z klamkami y probojami 8. Okien w kit osadzonych podwojnych z zawiasami y szpryglami 30. Do stayni wrot podwojnych na zawiasach y krukach z zaszczepkami 3, w niey przepierzenie z tarcic duże, do którego drzwi ordynaryjne na zawiasach z zaszczepką y probojem.

3tio. Przy tey austeryi w boku budynkow jurydyczańskich drewnianych⁶⁸, dachówką krytych z salkami po obapuł drogi w linii stojących 14.

4to. Nad Niemniem pod Ponieoniem magazin handlowy drewniany, dachówką kryty, w którym drzwi podwojnych na zawiasach z zamkami wewnętrznymi pięć, okien z kratami żelaznymi bez szkła 13 y wind drewnianych 2 z jednym krukami żelaznym.

⁶⁸ Budynki niezaznaczone na planie.

5to. Przy tym magazynie budynek mieszkalny drewniany stary, dranicami kryty, w którym drzwi podwoynych z klamkami y probojami dwoie, y okien ordymaryinych w drzewo oprawionych 4.

[14] 6to. Tamże szopa duża z dyłow budowana, dranicami kryta, do której wrota podwoyne, na biegunach z zaszczepką y probojem 1.

8vo⁶⁹. Za Niemniem przy austeryi karczma po-jezuicka z sieńmi wjezdne-mi drewniana, dranicami kryta.

[15] Opisanie zabudowania Łososny zacząwszy od goscincu Grodzieńskiego aż ku Niemnu koło rzeki Łososney sytuiowanego

1mo. Przy samym goscincu szop cegielnych na słupach, z których iedna słomą, a druga dranicami kryte, dwie.

2do. Tamże officyn koszarskich z parkanami i jednym piętrze z kamieni murowanych, dachówką krytych dwie, w których drzwi na zawiasach z zamkami wewnętrznymi 9, a bez zamków 17 y okien w ołow oprawnych 22.

3tio. Przy tymże goscincu w borku kaffenhauz dwupiętrowy, co do scian z kamieni wymurowany, dachówką pokryty, we wnątrz nie skonczony.

4to. Daley koło rzeki Łososney blecharnia o 2ch kołach wodnych na dwa piętra z kamieni murowana, dachówką kryta, z dwoma w trzecim piętrze salkami y 6cio dymnikami, wewnątrz której drzwi na zawiasach z klamkami podwoynych sześć y pojedynczych 8. Okien z szkłem w ołow oprawnych 19 y próżnych 21.

5to. Tamże officyna o 2 piętrach z kamieni murowana, dachówką kryta, w której drzwi na zawiasach z zamkami dwoje y bez zamków 5. Okien z szkłem w ołow oprawnych 7 y próżnych 16.

6to. Daley troche nad rzeką folusz o 3ch kołach wodnych na dwa z kamieni murowany, dachówką kryty, w którym drzwi pojedynczych na zawiasach z zamkami wewnętrznymi 8 y okien w ołow oprawnych 23.

7mo. Szopa przy tym foluszu z dyłow budowana słomą kryta, do której wrot na biegunach z zaszczepkami podwoynych 5 y pojedynczych 2.

⁶⁹ Taka numeracja w dokumencie.

[16] 8vo. O podał troche budynek drewniany na kuchnię rozchodową docześnie wystawiony, dranicami kryty, w którym drzwi na zawiasach z zamkami wnętrznymi 4 y bez zamkow 3. Okien ordynaryinych w drzewo oprawnych 12.

9no. Przy tym budynki piwnica z drzewna budowana, dranicami kryta, do której drzwi na zawiasach z klamką y probojem.

10mo. Daley w płancie samych manufaktur kontro co do scian tylko z cegieł wymurowany, bez pokrycia y wewnątrz nieskończony.

11mo. Tamże officyn warsztatowych, to jest złotnicka, tkaczarska, sukien-na y jedwabna o czterech piętrach z salkami po końcach, co do scian w kamieni wymurowane, dachówką pokryte, wewnątrz nie okończone cztery.

12mo. Tamże officyna farbierska na dwa piętra z kamieni murowana, dachówką kryta, z dwoma, na trzecim piętrze po końcach salkami, w której drzwi na zawiasach z zamkami wnętrznymi podwoyne jedne, pojedynczych 32 y bez zamkow z klamkami y probojami 8. Okien w kit osadzinych 65.

13tio. Tamże kuchnia fabryczna o 2ch piętrach, co do scian z kamieni wymurowana, dachówką pokryta, wewnątrz niedokoczona.

14to. Daley koło rzeki mińcarnia o 2ch piętrach, z kamieni wymurowana, dachówką kryta, w której okien w ołow oprawnych 12 y drzwi ordynaryinych na zawiasach z zaszczepkami 5.

15to. Tamże rurarnia na dwa piętra z dwona w gurze salkami o 2ch kołach wodnych za kamieni murowana, dachówką kryta, wewnątrz niedokoczona.

16to. Daley nad tąż rzeką młyn pierwszy o 3ch kołach wodnych na dwa piętra z kamieni wymurowany, dachówką kryty, w którym drzwi podwoynych futrowanych na zawiasach z klamkami 2, pojedynczych z zamkami wnętrznymi 8 y bez zamkow 4. Okien w ołow oprawnych 25.

[17] 17mo. Tamże młyn 2gi z krupkarnią o 2ch kołach wodnych z kamieni na dwa piętra murowany, dachówką kryty, w którym drzwi podwoyne futrowane na krukach y zawiasach z zamkiem wnętrznym y pojedyncze jedne, a bez zamkow na zawiasach z klamkami dwoie, y okien w ołow oprawnych 12.

18vo. Przy tych młynach szopa s dyłow piłowanych budowana, słomą kryta, do której wrot tarcicznych na biegunach dwoie.

19no. Swiniarnik z takiegoż drzewa z dachem opuszczonym budowany, do połowy słomą pokryta, do którego wrota podwojne biegunach jedne.

20mo. Daley nad tąż rzeką młyn 3ci przy tartaku o 2ch kołach wodnych na dwa piętra z kamieni murowany, dachówką pokryty, w którym drzwi podwoynych futrowanych na zawiasach z krukami z zamkami wnętrznymi 3 y bez zamkow 2, a pojedynczych z zamkami wnętrznymi 4, bez zamku jedne. Okien w ołow y drzewo oprawnych 27.

Pod tym młynem sklep murowany, do którego drzwi pojedyncze na zawiasach z klamką y probojem jedne.

21mo. Tamże tartak gątami kryty, o jednym kole wodnym na dwie piły, do którego drzwi duże na zawiasach jedne, w mniejsze pojedyncze z zaszczepką y probojem jedne.

22do. Tamże budynek garbarski drewniany słomą kryty, stary, w którym drzwi ordynaryjne zawiasach z zaszczepką jedne, y okien w drzewo osadzonych 3.

23to. Tamże łąznia z drzewa budowana, dranicami kryta drzwiami na zawiasach jednemi.

24to. Tamże szopa z opołkow budowana, dranicami kryta, w której piecow murowanych do palenia wapna 2 y drzwi na zawiasach z zaszczepkami 2.

25to. Szopa druga duża z dyłow budowana, słomą kryta, do której wrot podwoynych na biegunach dwoie.

[18] Opisanie budowy w Poniemoniu

1mo. Pałac o jednym piętrze wewnątrz z drzewa postawiony. Z podworza wapnem y gipsem otynkowany a gankami dwoma na kolumnach 8miu z gipsu sztukaterską robotą y z frontu pilastrami 7miu takaż robotą ozdobionemi, gątami w karpia łuskę kryty z dymnikami dwoina y altanką na dachu z galerią z dołu drewnianą, a w górze zelazną, na sześciu kolumnach blachą ześcianą krytą, na wierchy z wazą blaszaną. Wewnątrz tego pałacu drzwi podwoynych roboty chinskiej z zamkami angielskimi y gałkami mosiężnymi na zawiasach francuskich 2 z zamkiem angielskim mosiężnym jedne, fasowanych do szkła bez zamkow trzy, fasowanych z zamkami francuskimi y gałkami mosiężnymi 3. Na gurze do altany bez zamku jedne, pojedynczych fasowanych z zamkami francuskimi 8, ordynaryjnych z zam-

kami muskaterni 3. Okien bez szkła do kitu podwoynych z szpangletami 5, małych ze szkłem nad oknem 2. Dużych podwoynych z szpangletami bez szkła 8. Żelazow do tych okien 5. Sklepek pod nim z stolowanie tarcicznym, do którego drzwi ordynaryjnych na zawiasach z zaszczepkami 3 y okienek małych 3. Ten pałac y zewnątrz, y wewnątrz nie skonczoney zupełnie.

2do. Oficyna gościnną pruskiem wiązaniem murowana a gankami 3ma na ko lumnach 12 y dymnikami 2ma, dachowką kryta, w niej drzwi podwoynych roboty chinskiej zamkami angielskimi y gałkami mosiężnymi na zawiasach francuskich 2, fasowanych bez zamkow na zawiasach 7, pojedynczych dużych z zamkami francuskimi 2 y małych bez zamkow 2. Okien dużych podwoynych bez szkła do kitu z szpangletami 28 y małych 2. Żelazow do tych okien 12, nie dokończona zupełnie wewnątrz.

3tio. Oficyna kuchenna pruskiem wiązaniem w tryanguł murowana, dachowką kryta z dymnikami 7mi y kominami 9 nad dach wyprowadzonemi, w niej drzwi podwoynych fasowanych z zamkiem jedna y bez zamku na zawiasach francuskich jedne, pojedynczych z zamkami 3 y bez zamkow 8. Okien podwoynych z szkłem w kit osadzonych 2 [19] y bez szkła do kity 40. Pod tą oficyną sklepow murowanych 2, do których drzwi z zamkami wewnętrznymi na zawiasach 2. Niedokończona wewnątrz.

4to. Budynkow drewnianych starych 2, jeden gętami kryty, drugi dranicami kryty, w dachach poruynowane, w nich okien ordynaryjnych 7. Drzwi pojedynczych na zawiasach z zamkami 4 y bez zamkow 2.

5to. Szopa słómą kryta z trzema wrotami podwoynymi na biegunach, y drzwiami pojedynczymi z zamkami wewnętrznymi dwoma.

<i>Budynki</i>	<i>Horodnica</i>	<i>Łososna</i>	<i>Poniewi</i>
Pałace	1 murow ⁷⁰		1 drewniane
Oficyny	16 murow/ 7 drewniane	8 murow	2 murow
Budynki	5 murow / 39	6 murow / 2 drewniane	-/ 2 drewniane
Kuznie	5 murow / 1 drewniane		
Austerye	1 murow		
Browary	3 drew ⁷¹		
Korczmy	1 drew		
Słodownie	1 drew		
Staynie	2 murow		
Wozownie	1 murow		
Szuszarnie	1 murow		
Młyny	1 murow/1 drew	3 murow	
Tartaki		1 murow	
Folusze		1 murow	
Lodownie	1 drew		
Rayszule	1 drew		
Szopy	8 drew	6 drew	1 drew
Orgod botaniczny	1		
Figarnia	3		
Magazyny	1 drew		
Piwnice browarnie		1 drew	
Swinarniki		1 drew	
Łaznie		1 drew	

⁷⁰ Murowane.

⁷¹ Drewniane.

References

Archival sources

Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Archiwum Kameralne, sygn. III/42, III/160, III/182, III/184, III/186, III/273.

AGAD, Archiwum Tyzenhauza, sygn. D-3/XVI, D-5/XX, D-16/XXIII, D-18, D-20/XLIV, D-25/81.

Biblioteka Czartoryskich, rkps. 715 IV.

Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Gabinet rycin, Zb.król. P.187 nr 158, 162, 164–167.

Lietuvos Vaistybes istorijos archyvas, f. 1219, ap. 1, b. 316.

Nacyjanalny Gistarychny Archiū Belarusi, f. 1755, vop. 1, spr. 78.

Literature

Albiniak A., *Czeski chmiel, piwo i browarstwo w Polsce przelomu lat siedm dziesiątych i osiem dziesiątych XVIII wieku*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” 2010, t. 6, s. 7–14.

Bohusz X., *Spominka o Antonim Tyzenhauzie dla J. U. Niemcewicza napisana przez X. Xawerego Bohusza w miesiącu wrześnieu 1819*, „Tygodnik Wileński” 1820, nr 9 (161), s. 225–255.

Borowik P., *Jurydyki miasta Grodna w XV–XVIII wieku. Stanowy podział nieruchomości*, Supraśl 2005.

Dąbrowski S., *Artyści na dworze Antoniego Tyzenhauza*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1933, nr 3, s. 134–140.

Gabinet Rycin króla Stanisława Augusta, Warszawa 1999.

Galubovich V., *Pereradsjomavy sojmik Garadzinskaga paveta ũ XVIII stagoddzi: sproba agulnaj haraktarystyki*, [w:] *Garadzinski palimpsest. 2010. Dziarzhauŭnyja struktury. XV–XX st.*, red. A.F. Smalenchuk, N.U. Slizh, Minsk 2011, s. 149–175.

Garadzinskaj muzychnaj shkoly budynak, [w:] *Architektura Belarusi*, Minsk 1993, s. 166.

Gibianskij I., *Graf Antonij Tizengauz i grodnenskie korolevskie manufaktury*, Petrograd 1916.

Ivanova L.S., *Ukazatel B.Ĵa. Sprogisa kak istochnik po istorii reformatcionnogo dvizhenia v Belorussii i Litvie v XVI–XVIII vv.*, [w:] *Istroia knigi, istochnikovedenie i bibliotечноe delo (sbornik nauchnych statej)*, Minsk 1984, s. 117–123.

Jadźwing, *Pałac Tyzenhauza w Grodnie*, „Głosy znad Niemna” 1918, s. 57–62.

Jaroszewicz J., *Obraz Litwy*, cz. 3, Wilno 1845.

J-ski J., *Antoni Tyzenhauz, podskarbi W. Ks. L. (kartka z dziejów Grodna)*, „Tygodnik illustrowany” 1908, nr 34, s. 680–685.

Kalnin V., *Gorodnitsa – gorodskoj ansambl XVIII v.*, „Stroitelstvo i arhitektura Belorussii” 1988, nr 4, s. 34–36.

- Katalog rysunków z gabinetu rycin biblioteki uniwersyteckiej w Warszawie. Część 2. Miejsowości różne, rysunki architektoniczne, dekoracyjne, plany, widoki z XVIII i XIX wieku*, oprac. T. Sulerzyska, Warszawa 1969.
- Korzon T., *Dzieje wewnętrzne Polski za Stanisława Augusta*, t. 2, Kraków–Warszawa 1897.
- Kościałkowski S., *Antoni Tyzenhaus podskarbi nadworny litewski*, t. 1–2, London 1970–1971.
- Kula W., *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku*, cz. 1–2, Warszawa 1956.
- Kulagin A., *Dom wice-administratora*, [w:] *Architektura Belarusi*, Minsk 1993, s. 172.
- Kulagin A., *Grodzanski palac Tyzengauza*, [w:] *Architektura Belarusi*, Minsk 1993, s. 181.
- Kvitnitckaja E., *Stroitelstvo Tizengauz v Grodno*, „Arhitekturnoe nastedstvo” 1958, nr 11, s. 21–42.
- Liski X.e, *Cudzoziemcy w Polsce*, Lwów 1876.
- Morozow W., *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, [w:] *Klasycyzm i klasycyzmy. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa, listopad 1991*, Warszawa 1994, s. 145–158.
- Politechnika Warszawska, *Pomiar Zakładu AP PW, Nr V-III-4*.
- Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 1, oprac. W. Zawadski, Warszawa 1963.
- Silverstava S., Piatrosava A., *Garadzenskaga teatra budynak*, [w:] *Architektura Belarusi*, Minsk 1993, s. 164–165.
- Slizh N., *Pierwszy Kaffenhaus w Grodzie*, [w:] *XVIII amžiaus studijos*, t. 1: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVIII amžiuje: tarp tradicijų ir naujovių: straipsnių rinkinys*, Sudarytoja R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius 2014, s. 215–224.
- Szved V.V., *Belaruskaja karchma – zajezdny dom dlia padarozhnikau (XIV – pachatak XXst.)*, [w:] *Nowe wyzwania gospodarki turystycznej na poziomie lokalnym, regionalnym i międzynarodowym*, Białystok 2011, s. 51–69.
- Szved V.V., Goscieū A.P., *Goradnia: apoviady z gistoryi gorada (siaredzina 16 – kanec 18 st.)*, Grodna 1997.
- Szymański S., *Pałac królweski w Grodzie*, „Rocznik Białostocki”, 1965, t. 6, s. 237–263.
- Szymański S., *Urbanistyczno-architektonicznie formowanie się Grodna w okresie od XIV do XVIII wieku*, „Rocznik Białostocki” 1968–1969, t. 9, s. 237–263.
- [Święcki T.], *Tomasza Święckiego historyczne pamiętniki znamienitych rodzin i osób dawnej Polski, przejrzał w rękopiśmie, objaśnił i uzupełnił J. Bartoszewicz*, t. 2, Warszawa 1859.
- Trusow I., *Działalność Antoniego Tyzenhauza w Łosośnej*, „Rocznik Grodzieński” 2008, nr 2, s. 77–82.
- Wątroba P., *Ku naprawie Rzeczypospolitej. Projekty i inicjatywy budowlane w dziedzinie architektury użyteczności publicznej*, [w:] *Stanisław August ostatni król Polski. Polityk, mecenas, reformator 1764–1795*, Warszawa 2011, s. 356–363.
- Wykład przywileiów szczególnych miasta JKMci seymowego Grodna do JW kanclerowy przestw. deputacji podany [1788–1792]*.
- Żorawska-Witkowska A., *Kapela Tyzenhauza w Grodzie*, „Muzyka” 1977, nr 2, s. 3–35.